زودآیند ویرایش‌نشده

Explaining the Economic and Social Factors Affecting Unauthorized Land Use Change of Agricultural Lands in Ilam Province

Mehdi Nikseresht[1], **Mojgan Khoshmaram**[2]

Abstract

Introduction

Unauthorized land use change of agricultural lands has become one of the most serious challenges to food security, environmental sustainability, and rural development in developing countries, including Iran. Ilam Province, located in western Iran, is particularly vulnerable because of its mountainous topography, limited agricultural land (approximately 234,500 hectares), and its relatively small geographical extent, accounting for less than 1.2% of Iran's total area. Its location in a border region with underdeveloped infrastructure further intensifies these vulnerabilities. Despite the enactment of the Law on Protection of Agricultural and Garden Lands in 1995, unauthorized construction and land conversion have accelerated in recent years, driven by factors such as declining profitability of farming, land speculation, weak law enforcement, and socio-cultural transformations in rural communities. The main objective of this study is to identify and prioritize economic and socio-cultural strategies for preventing unauthorized agricultural land-use conversion in Ilam Province from the perspective of household heads who had converted agricultural land during the preceding five years.

Materials and Methods

This applied study employed a descriptive-analytical, survey-based design and focused on the quantitative assessment of economic and socio-cultural strategies for preventing unauthorized conversion of agricultural land in Ilam Province, Iran. The statistical population consisted of 1,565 household heads who had converted agricultural land to other uses during the preceding five years. Using Cochran's formula, a sample of 310

1. Corresponding Author and Research Assistant Professor, Socio-Economic Department, Ilam Agricultural and Natural Resources Research and Education Center, Agricultural Research, Education and Extension Organization (AREEO), Ilam, Iran **(m.nikseresht@areeo.ac.ir)**

2. Researcher of Social and Economic Research Department, Ilam Agricultural and Natural Resources Research and Education Center (AREEO), Ilam, Iran.

respondents was determined and selected through convenience sampling. Data were collected using a researcher-made questionnaire consisting of 34 items organized into two dimensions: economic and socio-cultural. All items were rated on a five-point Likert scale. Content validity was assessed and confirmed by a panel of experts in agriculture, land affairs, and rural development. The reliability of the questionnaire was confirmed using Cronbach's alpha coefficient (α=0.833). Data were analyzed using SPSS software. Descriptive statistics, including frequencies, percentages, means, and standard deviations, were used to describe respondents' characteristics and research variables. One-sample *t*-tests were applied to assess the perceived importance of the proposed strategies. Exploratory factor analysis (EFA), following the assessment of sampling adequacy using the Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) measure and Bartlett's test of sphericity, was conducted to identify the underlying dimensions of the strategies. Varimax rotation was used to improve the interpretability of the extracted factors.

Results and Discussion

The results indicated that respondents assigned a higher mean score to economic strategies (mean = 3.60) than to socio-cultural strategies (mean = 3.17). Both dimensions scored significantly above the theoretical midpoint of 3 ($p < 0.001$). EFA revealed five economic factors explaining 69.149% of the total variance: (1) financial and credit support (21.159%), including low-interest loans, direct subsidies, tax exemptions, and support funds; (2) tax and penalty policies (13.928%), covering progressive land taxes, heavy fines, and allocating tax revenues to farmer support; (3) infrastructure and market improvement (12.594%), such as irrigation networks, cold storage, guaranteed markets, and contract farming; (4) agricultural economy development (11.955%), including modern farming, processing industries, and value chains; (5) land market control (9.512%), involving price ceilings, transaction monitoring, and anti-speculation measures. For the socio-cultural dimension, six factors explained 76.647% of the variance: (1) local institutions and participation (18.569%); (2) social organization and local interactions (14.282 %); (3) cultural and social influence (11.2%); (4) formal education and awareness (11.172%); (5) media and environmental advertising (11.114%); (6) cultural identity and land attachment (10.280 %). These findings align with land transfer theory, which posits that land changes use when economic returns from non-agricultural uses exceed those from agriculture, and with pressure-response theory, where economic pressures drive land conversion.

Conclusions

Unauthorized land use change in Ilam Province is predominantly driven by economic factors, particularly income instability, land speculation, and the wide price gap between agricultural and residential land. However, relying solely on economic instruments is insufficient. Success requires an integrated, multi-level approach combining economic strategies (low-interest loans, direct subsidies, crop insurance, guaranteed purchase, progressive taxes, heavy fines, land market regulation) with socio-cultural strategies (strengthening local councils and cooperatives, participatory monitoring, formal and

informal education, media campaigns, revival of indigenous agricultural rituals, and promoting women's role in farming). Effective implementation also demands coordination among all relevant institutions—Agricultural Jihad, Land Affairs Organization, local governments, law enforcement, and the judiciary—along with active community participation.

Keywords: Land Use Change, Economic strategies, Socio-Cultural strategies, Ilam Province, Factor Analysis

تبیین عوامل اقتصادی و اجتماعی مؤثر بر تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی در استان ایلام

مهدی نیک سرشت[1]، *مژگان خوش‌مرام*[2]

چکیده

هدف پژوهش حاضر، شناسایی و اولویت‌بندی راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی مؤثر بر جلوگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی در استان ایلام است. پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت و روش اجرا، توصیفی ـ تحلیلی و از نوع پیمایشی است. جامعه آماری شامل سرپرستان خانوارهایی بود که طی پنج سال گذشته اقدام به تغییر کاربری اراضی کشاورزی در استان ایلام کرده بودند. بر اساس اطلاعات مراجع ذی‌ربط، تعداد جامعه آماری ۱۵۶۵ نفر بود که حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، ۳۱۰ نفر تعیین شد. نمونه‌ها به روش در دسترس انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه محقق‌ساخته شامل ۳۴ گویه در دو بُعد اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی بود. روایی محتوایی پرسشنامه با استفاده از دیدگاه متخصصان تأیید شد و پایایی آن نیز با ضریب آلفای کرونباخ (۰/۸۳۳) در سطح قابل‌قبول ارزیابی گردید. داده‌ها با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی، آزمون t تک‌نمونه‌ای و تحلیل عاملی اکتشافی تحلیل شدند. نتایج نشان داد که از دیدگاه پاسخگویان، راهکارهای اقتصادی با میانگین ۳/۶۰ بیشترین اهمیت و راهکارهای اجتماعی–فرهنگی با میانگین ۳/۱۷ در اولویت بعدی قرار دارند. همچنین نتایج تحلیل عاملی اکتشافی نشان می‌دهد که در بعد اقتصادی، عامل «حمایت‌های مالی و اعتباری» با ۲۱/۱۵۹ رصد و عامل «سیاست‌های مالیاتی و جریمه‌ای» با ۱۳/۹۲۸ درصد بیشترین نقش را ایفا می‌کنند. در بعد اجتماعی–فرهنگی نیز عامل «مشارکت نهادهای محلی» با ۱۸/۵۶۹ درصد و عامل «سازمان‌دهی اجتماعی و تعاملات محلی» با ۱۴/۲۸۲ درصد بیشترین تأثیر را داشته‌اند. به طور کلی، نتایج نشان می‌دهد که عوامل اقتصادی به‌ویژه ناپایداری درآمد و سوداگری زمین، نقش تعیین‌کننده‌تری نسبت به عوامل اجتماعی–فرهنگی در تغییر کاربری غیرمجاز دارند. با این حال، موفقیت در مهار این پدیده مستلزم رویکردی تلفیقی است که در آن راهکارهای اقتصادی (تسهیلات، بیمه، کنترل بازار) با راهکارهای اجتماعی–فرهنگی (آموزش، مشارکت محلی، رسانه) همراه شوند.

کلیدواژه‌ها: تغییر کاربری اراضی، راهکارهای اقتصادی، راهکارهای اجتماعی–فرهنگی، استان ایلام، تحلیل عاملی.

---

[1]. نویسنده مسئول و استادیار پژوهشی، بخش اقتصادی- اجتماعی مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی ایلام، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ایلام، ایران.

[2]. پژوهشگر بخش تحقیقات اقتصادی و اجتماعی، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان ایلام، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ایلام، ایران.

مقدمه

رشد سریع و کنترل‌نشده جمعیت، همراه با توسعه اقتصادی و صنعتی، به‌ویژه در کشورهای درحال‌توسعه در اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست‌ویکم، موجب افزایش چندبرابری نرخ تغییر کاربری و پوشش زمین شده است (Talukdar et al., 2020). با توجه به پیش‌بینی افزایش جمعیت جهان به ۱۱ میلیارد نفر تا سال ۲۱۰۰ (Gerland et al., 2014; Jiang & O'Neill., 2017)، فشار جمعیت بر منابع محدود زمین برای تأمین غذا، انرژی، فضای سکونت و توسعه زیرساخت‌ها افزایش یافته و به تغییرات گسترده در کاربری اراضی منجر شده است (Song et al., 2018). از این‌رو، فعالیت‌های انسانی را می‌توان یکی از مهم‌ترین عوامل تغییر الگوی استفاده از زمین دانست (Teklay et al., 2021). تغییر کاربری اراضی، بازتاب مستقیمی از فعالیت‌های انسانی است (Zhu et al., 2020) و به‌عنوان یکی از مهم‌ترین تغییرات جهانی ناشی از تعامل عوامل و فرایندهای بیوفیزیکی و اقتصادی شناخته می‌شود (Tu & Chen, 2020)؛ فرایندی که در کشورهای درحال‌توسعه با سرعت فزاینده‌ای در حال وقوع است (Amini et al., 2017).

تغییرات کاربری اراضی در هر منطقه، آثار عمیقی بر منابع طبیعی، ازجمله تأمین آب، ویژگی‌های خاک، دسترسی به منابع و عملکرد اکولوژیکی برجای می‌گذارد (Gao et al., 2017). افزون بر این، ناهماهنگی بین توان بوم‌شناختی سرزمین و کاربری فعلی اراضی می‌تواند به تضییع منابع، فرسایش خاک و تخریب اراضی منجر شود (AliKhah Asl et al., 2019) نگرانی اصلی درباره تغییر کاربری اراضی کشاورزی، پیامدهای منفی زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی آن است (Englund et al., 2020). افزون بر این، تأمین پایدار منابع در بلندمدت و پاسخ‌گویی به نیازهای اساسی همچون غذا و آب در آینده، از مهم‌ترین دغدغه‌های دولت‌ها و جوامع به‌شمار می‌رود (King et al, 2023). بر همین اساس، تغییر کاربری اراضی کشاورزی به‌عنوان یکی از محرک‌های اصلی تغییرات محیطی جهانی، پیامدهای مهمی برای امنیت غذایی و حفاظت از محیط‌زیست به همراه دارد (Ghasemnejad et al., 2025).

بر اساس داده‌های سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد، سهم اراضی کشاورزی از کل مساحت زمین در منطقه شرق آسیا و اقیانوسیه، از ۵۰/۹۳ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۴۸/۴۷ درصد در سال ۲۰۱۱ کاهش یافته است؛ این روند، استمرار کاهش سهم اراضی کشاورزی در این منطقه را نشان می‌دهد (FAO., 2011). در ایران نیز روند کاهشی اراضی کشاورزی مشهود است؛ به‌طوری که سهم اراضی کشاورزی از کل مساحت کشور از ۳۸/۶۱ درصد در سال ۲۰۰۰ به ۳۰/۶ درصد در سال ۲۰۱۱ تنزل یافته است. همچنین، سالانه حدود هشت هزار هکتار از اراضی کشاورزی کشور تخریب و دچار تغییر کاربری غیرقانونی می‌شود که با احتساب تغییرات قانونی، این رقم به بیش از ۱۰ هزار هکتار در سال می‌رسد (Mohammad Sharifi et al., 2020). بر اساس آخرین آمارنامه سازمان امور اراضی کشور، طی سال‌های ۱۳۷۴ تا ۱۴۰۱، میزان تغییر کاربری شناسایی‌شده غیرمجاز در اراضی کشاورزی کشور ۷۸،۳۸۵ هکتار گزارش شده است.

در سال‌های اخیر، تغییر کاربری اراضی کشاورزی به‌عنوان یکی از چالش‌های جدی سکونتگاه‌های روستایی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. بسیاری از محققان، چرخش اقتصادی و گسترش مصرف‌گرایی را از عوامل شکل‌گیری تحولات جدید در سکونتگاه‌های روستایی می‌دانند (Afrakhteh et al., 2020). همچنین، تحولات اقتصاد جهانی، بازار زمین و دگرگونی‌های فناورانه و اجتماعی بر تغییرات ساختاری و عملکردی سکونتگاه‌های روستایی تأثیر گذاشته و به شکل‌گیری روندی شتابان در تغییر کاربری اراضی کشاورزی در نواحی روستایی منجر شده است (Hertel et al., 2019). بر اساس گزارش سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد، سرانه اراضی کشاورزی در بیشتر نقاط جهان، به‌استثنای برخی کشورهای توسعه‌یافته، طی سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۱۱ روندی کاهشی داشته و در طول چهار دهه به کمتر از نصف رسیده است (FAO., 2012). در ایران نیز گسترش تغییر کاربری اراضی کشاورزی و طبیعی در سال‌های اخیر ادامه یافته و پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و محیط‌زیستی متعددی ایجاد کرده است (Barati et al., 2016).

رزم‌آور و سواری (Razmavar & Savari, 2023) در تحقیقی نشان دادند که تغییر کاربری اراضی کشاورزی در شهرستان دشتستان متأثر از عوامل اقتصادی، رفاهی، طبیعی، قانونی، اجتماعی و انسانی است. عواملی نظیر پایین بودن سودآوری کشاورزی، افزایش ارزش زمین، خشکسالی و کمبود منابع آب، ضعف نظارت قانونی، افزایش نیاز به مسکن، کاهش انگیزه فعالیت کشاورزی و خردشدن اراضی بر اثر ارث، از مهم‌ترین محرک‌های این فرایند هستنددر این پژوهش بر ضرورت حمایت اقتصادی از کشاورزان، مدیریت منابع آب، تقویت نظارت قانونی و اصلاح سازوکارهای تقسیم اراضی برای کنترل تغییر کاربری و حفاظت از اراضی کشاورزی تأکید دارد. فعال‌جلالی و همکاران (Fa'al Jalali et al., 2021) در پژوهشی مهمترین راهبرد اجرایی کاهش تغییر کاربری اراضی کشاورزی را، راهبرد ساماندهی به ساخت‌وسازهای بی-رویه و غیراصولی و اجرای برنامه‌های نظارتی دولتی در شهرستان بینالود می‌داند. قاسمی و همکاران (Ghasemi et al., 2021) نیز با بهره‌گیری از نظریه داده‌بنیاد، عوامل مؤثر بر تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی در آذربایجان شرقی را در سه دسته عوامل علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر شناسایی کردند و بر نقش اختلاف ارزش زمین، ضعف نظام قانونی و نظارتی، ناکارآمدی مدیریت و برنامه‌ریزی و مسائل اقتصادی و اجتماعی در بروز این پدیده تأکید دارند. کیانی و همکاران (Kiani et al., 2023) با بررسی پیشگیری از جرم تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی، ناکارآمدی اتکای صرف به ضمانت‌اجراهای کیفری و قلع‌وقمع بناها را تبیین کرده و بر ضرورت تلفیق پیشگیری کیفری با راهبردهای پیشگیری وضعی و اجتماعی تأکید کردند.

مطالعات پیشین نشان می‌دهند که تغییر کاربری اراضی کشاورزی پدیده‌ای چندبعدی است و از تعامل پیچیده عوامل اجتماعی و اقتصادی تأثیر می‌پذیرد. در بُعد اجتماعی، عواملی مانند ازدیاد جمعیت، نیاز به مسکن، تقسیم ارث و قطعه‌قطعه شدن زمین، همراه با عوامل حقوقی مانند عدم نظارت و حمایت دولت، مهم‌ترین علل تغییر کاربری اراضی هستند. این تغییرات به پیامدهای اجتماعی مانند مهاجرت، بیکاری، اشتغال کاذب، اختلاف سطح طبقاتی و کاهش هویت بومی منجر شده است (Sadeghloo & Erfani., 2021). در بُعد اقتصادی نیز کاهش صرفه اقتصادی کشاورزی، نبود بیمه مؤثر، نوسانات بازار و اختلاف فاحش قیمت میان اراضی کشاورزی و زمین‌های مسکونی، به‌ویژه در مناطق پیرامون شهرها، انگیزه تغییر کاربری را افزایش داده است. افزون بر این، محدودیت دسترسی کشاورزان به منابع مالی برای

ارتقای بهره‌وری و ناکافی‌بودن حمایت‌های دولتی، زمینه فروش اراضی کشاورزی را فراهم می‌کند (Nilsson & Johansson., 2013).

استان ایلام، واقع در غرب ایران، از جمله مناطقی است که بررسی این مسئله در آن اهمیت ویژه‌ای دارد. این استان با وسعت ۱۹۰۰۸۷ کیلومترمربع، حدود ۱/۲ درصد از مساحت کل کشور را دربرمی‌گیرد. شرایط کوهستانی و محدودیت اراضی مستعد کشاورزی، موقعیت مرزی، محرومیت نسبی از زیرساخت‌های توسعه و وابستگی بخش قابل‌توجهی از ساکنان روستایی به کشاورزی و دامپروری، آسیب‌پذیری این استان را در برابر پیامدهای تغییر کاربری افزایش داده است. ازاین‌رو، تغییر کاربری اراضی کشاورزی در ایلام تنها یک مسئله کالبدی یا حقوقی نیست، بلکه با معیشت روستایی، اشتغال، امنیت غذایی، پایداری محیط‌زیست و توسعه منطقه‌ای ارتباط مستقیم دارد (Ali Hosseini & Chaharsoughi Amin., 2018). با وجود تصویب قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها در سال ۱۳۷۴، بخش قابل‌توجهی از این اراضی همچنان در معرض ساخت‌وساز و بهره‌برداری‌های نامتناسب قرار دارد و این روند خسارت‌های جبران‌ناپذیری به عرصه‌های طبیعی و کشاورزی وارد می‌کند (Fa'al Jalali et al., 2021).

با وجود مطالعات متعدد درباره علل، پیامدها و راهکارهای مقابله با تغییر کاربری اراضی کشاورزی، بخش مهمی از پژوهش‌های پیشین یا بر تبیین عوامل اقتصادی و اجتماعی این پدیده تمرکز داشته‌اند یا در مناطق جغرافیایی دیگر انجام شده‌اند. در نتیجه، هنوز درباره اولویت نسبی راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی در استان ایلام و نیز درباره اینکه کدام مؤلفه‌ها می‌توانند بیشترین نقش را در پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز ایفا کنند، شواهد تجربی منسجم و بومی کافی وجود ندارد. افزون بر این، ویژگی‌های خاص ایلام، ازجمله محدودیت اراضی کشاورزی، شرایط کوهستانی، مرزی‌بودن استان، ضعف نسبی زیرساخت‌ها و اهمیت کشاورزی در معیشت روستایی، موجب می‌شود نتایج مطالعات انجام‌شده در سایر مناطق به‌طور مستقیم قابل تعمیم به این استان نباشد. بنابراین، شناسایی و اولویت‌بندی راهکارها بر اساس شرایط محلی و دیدگاه سرپرستان خانوارهای دارای سابقه تغییر کاربری، می‌تواند مبنای مناسب‌تری برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در این استان فراهم کند.

بر این اساس، هدف اصلی پژوهش حاضر شناسایی و اولویت‌بندی راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی مؤثر بر جلوگیری از ساخت‌وساز و تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی در استان ایلام است. در راستای این هدف، پژوهش حاضر به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

۱- از دیدگاه سرپرستان خانوارهای دارای سابقه تغییر کاربری، راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی کدام‌اند؟

۲- آیا میزان اهمیت راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی از دیدگاه پاسخ‌گویان، به‌طور معناداری بیش از حد متوسط نظری است؟

۳- کدام عوامل اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی بیشترین سهم را در تبیین و اولویت‌بندی راهکارهای پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی دارند؟

مبانی نظری

تغییر کاربری اراضی، به‌ویژه تغییر کاربری غیرمجاز، یکی از چالش‌های اصلی توسعه پایدار و امنیت غذایی در کشورهای در حال توسعه از جمله ایران است (Baniasadi & Shafiemoradi., 2026) . برای تحلیل این پدیده، نظریه‌های متعددی در حوزه‌های اقتصاد، جغرافیا و جامعه‌شناسی مطرح شده‌اند. این چارچوب‌های نظری که بر پایه تحلیل اقتصادی شکل گرفته است. بیان می‌دارند که زمین از یک کاربری به کاربری دیگر زمانی تغییر می‌یابد که بازده اقتصادی آن در کاربری جدید بیش‌تر باشد؛ به عبارت دیگر، هنگامی که قیمت زمین مسکونی یا تجاری از قیمت زمین کشاورزی بالاتر رود، مالکان به‌طور طبیعی گرایش به تغییر کاربری پیدا می‌کنند (Nilsson & Johansson., 2013). در ایران نیز این پدیده به‌ویژه در اطراف شهرها مشاهده می‌شود، جایی که زمین‌های کشاورزی به واسطه مجاورت با بافت شهری، ارزش بالایی پیدا می‌کنند. بر اساس این نظریه، عواملی مانند ناپایداری اقتصادی کشاورزی به دلیل عوامل اقلیمی و کم‌آبی، و رشد نامتوازن زیرساخت‌ها، همگی می‌توانند شکاف قیمتی بین کاربری کشاورزی و غیرکشاورزی را افزایش داده و انگیزه تغییر کاربری را تشدید کنند (Yazdanpanah et al., 2025;Alijani et al., 2020).

نظریه فشار – وضعیت–پاسخ نیز یکی دیگر از چارچوب‌های مفهومی مهم در تحلیل تغییرات کاربری زمین است. این نظریه بر ارتباط میان فشارهای انسانی و محیطی، تغییر وضعیت منابع طبیعی و واکنش‌های انسانی و مدیریتی تأکید دارد (OECD., 2018). در این چارچوب، فشارهای ناشی از رشد جمعیت، تحولات اقتصادی، گسترش فعالیت‌های گردشگری و تغییرات زیست‌محیطی می‌توانند بر الگوی بهره‌برداری از زمین تأثیر بگذارند و زمینه تغییر کاربری اراضی کشاورزی را فراهم کنند. در این زمینه، (Alijani et al., 2020) محرک‌های تغییر کاربری اراضی کشاورزی در منطقه چالوس را در بستر تحولات مکانی و زمانی بررسی کرده‌اند .همچنین، (Jahanifar et al., 2020) با بررسی عوامل مؤثر بر تغییر کاربری زمین در منطقه پوشش گیاهی هیرکانی، اهمیت تعامل عوامل اقتصادی و اجتماعی را در تبیین این تغییرات مورد توجه قرار داده‌اند .از سوی دیگر، تغییرپذیری اقلیم و پیامدهای آن برای فعالیت‌های کشاورزی نیز از عواملی است که می‌تواند بر تصمیم‌های بهره‌برداران درباره نحوه استفاده از زمین تأثیر بگذارد (Tahmasebi et al., 2020). با استفاده از این چارچوب می‌توان فشارهای وارده بر زمین را شناسایی کرد و متناسب با آن پاسخ‌های مدیریتی، نهادی یا قانونی ارائه داد.

از منظر عدالت فضایی نیز تغییر کاربری اراضی کشاورزی قابل تحلیل است. عدالت فضایی مفهومی میان‌رشته‌ای است که از تلفیق مباحث جغرافیایی، اجتماعی و حقوقی پدید آمده و به بررسی نحوه توزیع منابع، خدمات و فرصت‌ها در محیط‌های شهری و روستایی پرداخته و بر برابری در دسترسی و حذف تبعیض‌های فضایی تأکید دارد (Soja., 2010).

در رویکرد عدالت فضایی، مهم‌ترین مسئله آن است که افراد بسته به محل زندگی‌شان (شهری یا روستایی) نباید از حقوق اولیه‌ای مانند دسترسی به مسکن، آموزش، خدمات درمانی یا زمین محروم شوند. نظریه عدالت فضایی بر این نکته تأکید دارد که توزیع کاربری زمین باید عادلانه و بر پایه نیازهای اجتماعی و زیست‌محیطی باشد. زمانی که سیاست‌گذاری‌ها موجب تمرکز خدمات و زیرساخت‌ها در برخی مناطق و بی‌توجهی به مناطق روستایی می‌شوند، نابرابری

فضایی شکل می‌گیرد و به مهاجرت، حاشیه‌نشینی دامن می‌زند (Nordberg., 2020). از نگاه عدالت فضایی، تغییر کاربری زمین باید با مشارکت ذی‌نفعان محلی، ارزیابی اجتماعی و تضمین منافع گروه‌های کم‌درآمد همراه باشد.

همچنین در نظریه نوسازی که یکی از رویکردهای کلاسیک در توسعه است و بر این اصل استوار است که جوامع سنتی و روستایی برای توسعه‌یافتگی باید مسیر کشورهای صنعتی و مدرن غربی را طی کنند؛ به عبارت دیگر، توسعه یعنی گذار از سنت به مدرنیته (Rostow., 1960). طبق این دیدگاه، توسعه و نوسازی جوامع سنتی منجر به تغییر ساختارهای اقتصادی و اجتماعی می‌شود؛ کشاورزی سنتی جای خود را به مشاغل صنعتی و خدماتی می‌دهد و زمین‌های کشاورزی به کاربری‌های جدید تخصیص می‌یابند. اگر این روند تحت نظارت و برنامه‌ریزی صحیح نباشد، تغییر کاربری می‌تواند آسیب‌زا باشد (Ramezani et al., 2023). هرچند این فرآیندها در ظاهر توسعه‌محورند، اما برخی منتقدان معتقدند که نوسازی بدون مشارکت واقعی مردم و بدون توجه به ویژگی‌های بومی باعث تخریب بافت فرهنگی–اجتماعی و تغییرات گسترده در کاربری زمین شده است.

با توجه به مبانی نظری فوق، در این پژوهش تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی به عنوان پدیده‌ای چندبعدی در نظر گرفته می‌شود که ریشه در تعامل پیچیده عوامل اقتصادی و اجتماعی–فرهنگی دارد.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت و شیوه اجرا، کمی، توصیفی ـ تحلیلی و از نوع پیمایشی است. شایان ذکر است که مقاله حاضر بخشی از یک مطالعه بزرگ‌تر است که در طراحی اولیه، مراحل کیفی و کمی را دربر داشته است. در مرحله کیفی مطالعه اصلی، راهکارها و شاخص‌های مرتبط با پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی شناسایی، پالایش و دسته‌بندی شدند. بااین‌حال، با توجه به هدف و تمرکز مقاله حاضر، فقط داده‌ها و تحلیل‌های بخش کمی مطالعه ارائه شده است؛ بنابراین، یافته‌های این مقاله بر سنجش و اولویت‌بندی راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی استوار است.

جامعه آماری پژوهش شامل تمامی سرپرستان خانوارهایی بود که طی پنج سال گذشته در استان ایلام اقدام به تغییر کاربری اراضی کشاورزی کرده بودند. انتخاب این گروه به دلیل برخورداری آنان از تجربه مستقیم در زمینه تصمیم‌گیری و اقدام برای تغییر کاربری صورت گرفت؛ زیرا این افراد می‌توانند درک عینی‌تری از زمینه‌ها، انگیزه‌ها، موانع و راهکارهای پیشگیری از این پدیده ارائه دهند. البته، به دلیل ویژگی خاص جامعه مورد مطالعه، نتایج پژوهش ناظر بر دیدگاه این گروه است و در تعمیم آن به تمامی بهره‌برداران کشاورزی استان ایلام باید احتیاط شود. بر اساس اطلاعات اخذشده از مراجع ذی‌ربط، تعداد افراد واجد شرایط ۱۵۶۵ نفر بود. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، ۳۱۰ نفر تعیین شد و پاسخ‌گویان با روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند. بنابراین، تعمیم نتایج به کل بهره‌برداران کشاورزی استان و نیز سایر مناطق، باید با درنظرگرفتن محدودیت‌های ناشی از روش نمونه‌گیری انجام شود.

ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه محقق‌ساخته بود. گویه‌های پرسشنامه از یافته‌های مرحله کیفی مطالعه بزرگ‌تر استخراج شده بود. در آن مرحله، راهکارها و شاخص‌های مرتبط با پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی، از طریق بررسی دیدگاه‌های صاحب‌نظران و متخصصان حوزه کشاورزی، امور اراضی و توسعه روستایی شناسایی و پس از پالایش، در دو بُعد راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی دسته‌بندی شدند. بر این اساس، پرسشنامه بخش کمی

شامل ۳۴ گویه بود که بر مبنای طیف پنج‌درجه‌ای لیکرت، از «خیلی کم» تا «خیلی زیاد»، تنظیم شد. برای اطمینان از تناسب، وضوح و جامعیت گویه‌ها در اجرای بخش کمی، روایی محتوایی پرسشنامه با بهره‌گیری از دیدگاه استادان دانشگاه و کارشناسان متخصص در حوزه کشاورزی، امور اراضی و توسعه روستایی بررسی و تأیید شد. پایایی ابزار نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بررسی شد که مقدار ۰/۸۳۳، بیانگر پایایی قابل‌قبول پرسشنامه بود.

داده‌های گردآوری‌شده با استفاده از نرم‌افزار SPSS تجزیه‌وتحلیل شدند. برای توصیف ویژگی‌های فردی و اجتماعی ـ اقتصادی پاسخ‌گویان و نیز توصیف گویه‌های پژوهش، از آمار توصیفی شامل فراوانی، درصد، میانگین و انحراف معیار استفاده شد. به‌منظور بررسی میزان اهمیت راهکارهای اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی از آزمون t تک‌نمونه‌ای استفاده گردید. همچنین، برای شناسایی و تبیین ابعاد و مؤلفه‌های اصلی راهکارهای پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی، تحلیل عاملی اکتشافی به‌کار گرفته شد. پیش از اجرای تحلیل عاملی، کفایت حجم نمونه با شاخص KMO و مناسب‌بودن ماتریس همبستگی گویه‌ها با آزمون کرویت بارتلت بررسی شد. در نهایت، به‌منظور دستیابی به تفسیر روشن‌تر عامل‌های استخراج‌شده، از روش چرخش واریماکس استفاده شد.

نتایج و بحث

نتایج اولیه نشان می‌دهد که از مجموع ۳۱۰ نفر از جمعیت نمونه، ۷۶/۶ درصد مرد ۲۳/۲ درصد زن بوده‌اند. از لحاظ سنی، ۱۱/۶ درصد کمتر از ۳۰ سال، ۲۴/۸ درصد بین ۳۱ تا ۴۰ سال، ۴۰ درصد بین ۴۱ تا ۵۰ سال و ۲۳/۵ درصد بیشتر از ۵۰ سال سن داشته‌اند. از لحاظ شغل، ۳۹/۷ درصد کشاورز، ۲۸/۱ درصد شغل دولتی و ۳۱/۶ درصد شغل آزاد داشته‌اند. همچنین از لحاظ محل سکونت، ۶۰ درصد در شهر و ۴۰ درصد در روستا سکونت داشته اند.

بررسی مطلوبیت راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی

مطابق جدول شماره (۱) تحلیل میانگین عددی ابعاد راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی نشان می‌دهد بعد اقتصادی با میانگین ۳/۶۰ و بعد اجتماعی– فرهنگی با میانگین ۳/۱۷ بالاتر از میانگین عددی ۳ قرار دارد.

جدول ۱. میانگین، انحراف معیار و خطای معیار ابعاد اقتصادی و اجتماعی– فرهنگی راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی

ابعاد	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین خطای استاندارد
اقتصادی	۳۱۰	۳/۶۰۲۶	۰/۳۳۷۲۲	۰/۰۱۹۱۵
اجتماعی– فرهنگی	۳۱۰	۳/۱۷۵۵	۰/۳۷۷۷۲	۰/۰۲۱۴۵

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بر اساس نتایج ارائه‌شده در جدول (۲)، میانگین ارزیابی ابعاد اقتصادی و اجتماعی ـ فرهنگی راهکارهای پیشگیری از ساخت‌وساز غیرمجاز در اراضی کشاورزی، بالاتر از مقدار مبنای ۳ قرار دارد و همچنین، مثبت بودن تفاوت میانگین مشاهده‌شده و مقدار مبنا، همراه با نتایج آزمون آماری، بیانگر ارزیابی مطلوب این دو بُعد است. در این میان، بُعد اقتصادی با آماره T=۳۱/۴۶۴ و بُعد اجتماعی ـ فرهنگی با آماره T=۸/۱۸۲ ،می‌باشند. بر این اساس، راهکارهای مرتبط از اهمیت و مطلوبیت مناسبی در پیشگیری از ساخت‌وساز غیرمجاز در اراضی کشاورزی برخوردار می‌باشند.

جدول ۲. آزمون t تک نمونه‌ای ابعاد راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی

ابعاد	اندازه مطلوبیت = ۳					
	آزمون تی	درجه آزادی	سطح معنی داری	تفاوت میانگین	فاصله اطمینان در سطح ۹۵٪	
					پایین	بالا
اقتصادی	۳۱/۴۶۴	۳۰۹	۰/۰۰۰	۰/۶۰۲۶۲	۰/۵۶۴۹	۰/۶۴۰۳
اجتماعی- فرهنگی	۸/۱۸۲	۳۰۹	۰/۰۰۰	۰/۱۷۵۵۲	۰/۱۳۳۳	۰/۲۱۷۷

مأخذ: یافته‌های تحقیق

تحلیل عاملی اکتشافی راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اقتصادی

با توجه به جدول شماره (۳)، بارعاملی متغیرهای بُعد اقتصادی بیش از ۰/۵۴۸ است که نشان‌دهنده برخورداری این متغیرها از قدرت تبیین قابل‌قبول در سنجش بُعد موردنظر است. همچنین، مقدار شاخص (KMO) برابر با ۰/۷۲۸ و مقدار آماره آزمون بارتلت ۱۷۳۷/۷۹۵ با ۱۲۰ درجه آزادی به دست آمده است. این نتایج، مناسب بودن داده‌ها را برای انجام تحلیل عاملی تأیید می‌کند.

جدول ۳. راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی همراه با بار عاملی در بعد اقتصادی

ابعاد	متغیرها	با رعاملی
اقتصادی	اعمال مالیات‌های سنگین به‌صورت تصاعدی بر تغییر کاربری اراضی کشاورزی	۰/۷۱۷
	اختصاص درآمدهای مالیاتی به حمایت از کشاورزان	۰/۷۱۶
	وضع جریمه‌های سنگین نقدی برای متخلفان	۰/۷۹۷
	ارائه تسهیلات کم‌بهره و یارانه‌های مستقیم به کشاورزان	۰/۶۶۰
	اعطای معافیت‌های مالیاتی به سرمایه‌گذاران بخش کشاورزی	۰/۶۹۸
	تأسیس صندوق ویژه حمایت از اراضی کشاورزی	۰/۷۴۲
	سرمایه‌گذاری در کشاورزی مدرن و صنایع تبدیلی	۰/۶۷۶
	ایجاد تعاونی‌های کشاورزی	۰/۶۲۵
	توسعه بیمه محصولات کشاورزی	۰/۶۸۵
	تضمین خرید محصولات با قیمت مناسب توسط دولت	۰/۵۴۸
	تأمین زیرساخت‌های کشاورزی متناسب با شرایط منطقه	۰/۷۳۱
	ایجاد بازارهای فروش مطمئن برای محصولات کشاورزی	۰/۶۳۶
	توسعه کشاورزی قراردادی با صنایع غذایی	۰/۶۵۰
	تنظیم و کنترل قیمت زمین‌ها بر اساس کاربری کشاورزی	۰/۷۲۹
	اعمال سقف قیمتی برای معاملات زمین های کشاورزی	۰/۷۳۰
	نظارت بر معاملات غیر رسمی زمین‌های کشاورزی	۰/۷۲۶

sig = ۰,۰۰۱	درجه آزادی: ۱۲۰	مقدار بارتلت: ۱۷۳۷,۷۹۵	KMO =۰,۷۲۸

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بر اساس نتایج تحلیل عاملی اکتشافی (جدول ۴) و با استفاده از معیار کیسر، پنج عامل با مقدار ویژه بزرگ‌تر از یک استخراج شد. این پنج عامل، پیش از چرخش، در مجموع ۶۹/۱۴۹ درصد از واریانس کل را تبیین کردند. پس از اجرای چرخش وریماکس، عامل «حمایت‌های مالی و اعتباری» با تبیین ۲۱/۱۵۹ درصد از واریانس، مهم‌ترین عامل شناسایی شد. پس از آن، عامل «سیاست‌های مالیاتی و جریمه‌ای» با ۱۳/۹۲۸ درصد، عامل «بهبود زیرساخت‌ها و بازار» با ۱۲/۵۹۴ درصد، عامل «توسعه اقتصاد کشاورزی» با ۱۱/۹۵۵ درصد و عامل «کنترل بازار زمین» با ۹/۵۱۲ درصد از واریانس قرار گرفتند.

جدول ۴. عامل‌های استخراج شده قابل قبول از تحلیل عاملی راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیرمجاز در اراضی کشاورزی در بعداقتصادی

عوامل	مقادیر ویژه اولیه			مجموع مجذورات بارهای عاملی استخراج شده			مجموع مجذورات بارهای عاملی چرخش یافته		
	جمع کل	درصد واریانس	واریانس تجمعی	جمع	درصد واریانس	واریانس تجمعی	جمع	درصد واریانس	واریانس تجمعی
۱	۳/۴۶۰	۲۱/۶۲۷	۲۱/۶۲۷	۳/۴۶۰	۲۱/۶۲۷	۲۱/۶۲۷	۳/۳۸۶	۲۱/۱۵۹	۲۱/۱۵۹
۲	۲/۶۰۱	۱۶/۲۵۸	۳۷/۸۸۵	۲۱/۴۶۰	۱۶/۲۵۸	۳۷/۸۸۵	۲/۲۲۸	۱۳/۹۲۸	۳۵/۰۸۷
۳	۲/۰۱۷	۱۲/۶۰۷	۵۰/۴۹۲	۲/۰۱۷	۱۲/۶۰۷	۵۰/۴۹۲	۲/۰۱۵	۱۲/۵۹۴	۴۷/۶۸۲
۴	۱/۵۸۹	۹/۹۳۴	۶۰/۴۲۶	۱/۵۸۹	۹/۹۳۴	۶۰/۴۲۶	۱/۹۱۳	۱۱/۹۵۵	۵۹/۶۳۷
۵	۱/۳۹۶	۸/۷۲۳	۶۹/۱۴۹	۱/۳۹۶	۸/۷۲۳	۶۹/۱۴۹	۱/۵۲۲	۹/۵۱۲	۶۹/۱۴۹

مأخذ: یافته‌های تحقیق

با توجه به چرخش وریماکس مطابق جدول شماره (۵) برای متغیرها در بعد راهکارهای اقتصادی می‌توان عوامل زیر را بیان کرد:

عامل اول؛ شاخص حمایت های مالی و اعتباری: حمایت‌های مالی و اعتباری با تقویت توان اقتصادی کشاورزان، نقش مؤثری در کاهش ساخت‌وساز غیرمجاز در اراضی کشاورزی دارند. این حمایت‌ها از طریق ارائه وام‌های کم‌بهره، تسهیلات برای بهبود بهره‌وری زمین، و معافیت‌های مالیاتی موجب می‌شوند کشاورزی فعالیتی سودآور و پایدار باقی بماند. در نتیجه، انگیزه فروش یا تغییر کاربری زمین کاهش یافته و کشاورزان تمایل بیشتری به حفظ کاربری اراضی کشاورزی پیدا می‌کنند. علاوه بر این، تسهیلات اعتباری هدفمند به‌ویژه برای جوانان روستایی، باعث اشتغال در زمینه فعالیت‌های کشاورزی و مانع مهاجرت و رها شدن زمین‌ها می‌شود که خود از عوامل اصلی ساخت‌وساز غیرمجاز است. این عامل با ۲۱/۱۵۹ درصد زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اقتصادی تاثیرگذار است.

عامل دوم؛ شاخص سیاست‌های مالیاتی و جریمه‌ای: چرا که سیاست‌های مالیاتی و جریمه‌ای یکی از مؤثرترین ابزارهای اقتصادی و قانونی در کنترل تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی هستند. دولت‌ها با افزایش مالیات بر معاملات مکرر

زمین‌های کشاورزی و مالیات بر ارزش افزوده ناشی از تغییر کاربری می‌توانند ساخت و سازهای غیر مجاز در اراضی کشاورزی را کاهش دهند. با توجه به عامل های استخراج شده این عامل با ۱۳/۹۲۸ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اقتصادی تاثیرگذار است.

عامل سوم؛ بهبود زیرساخت ها و بازار: بهبود زیرساخت‌ها و توسعه بازارهای محلی نقش مهمی در کاهش ساخت‌وساز غیرمجاز در اراضی کشاورزی دارد که با ایجاد راه‌های دسترسی مناسب، شبکه‌های آبیاری، سردخانه‌ها و مراکز جمع‌آوری و فروش محصولات باعث افزایش بهره‌وری و درآمد کشاورزان می‌شود. همچنین، گسترش بازارهای فروش و تضمین خرید محصولات کشاورزی، امنیت اقتصادی کشاورزان را تقویت کرده و نیاز آن‌ها به فروش یا تغییر کاربری زمین را کاهش می‌دهد. در نتیجه، زمین به‌عنوان منبع تولید ارزشمند حفظ شده و انگیزه تبدیل آن به کاربری غیرکشاورزی کاهش می‌یابد. این عامل با ۱۲/۵۹۴ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اقتصادی تاثیرگذار است.

عامل چهارم؛ شاخص توسعه اقتصاد کشاورزی: توسعه اقتصاد کشاورزی با افزایش سودآوری، تنوع‌بخشی به محصولات، و ایجاد زنجیره‌های ارزش در بخش کشاورزی، موجب پایداری اقتصادی روستاییان می‌شود به عبارتی وقتی کشاورزی به‌عنوان یک فعالیت اقتصادی پایدار و درآمدزا تلقی شود، انگیزه کشاورزان برای فروش یا تغییر کاربری زمین کاهش می‌یابد. همچنین، توسعه صنایع تبدیلی و خدمات وابسته به کشاورزی فرصت‌های شغلی جدیدی را در منطقه ایجاد کرده و از فشار بر زمین‌های کشاورزی برای ساخت‌وساز غیرمجاز جلوگیری می‌کند. این عامل با ۱۱/۹۵۵ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اقتصادی تاثیرگذار است.

عامل پنجم؛ شاخص کنترل بازار زمین: کنترل بازار زمین از طریق نظارت بر معاملات، جلوگیری از سوداگری و تعیین محدودیت برای خرید و فروش اراضی کشاورزی، نقش مهمی در کاهش ساخت‌وساز غیرمجاز دارد. با اجرای سیاست‌های شفاف قیمت‌گذاری و جلوگیری از افزایش غیرمنطقی قیمت زمین، انگیزه تبدیل زمین‌های کشاورزی به کاربری مسکونی، تجاری و غیره کاهش می‌یابد و این امر موجب کاهش معاملات غیرقانونی و تغییر کاربری‌های غیرمجاز اراضی و ثبات در بازار زمین‌های کشاورزی را به دنبال دارد. این عامل با ۹/۵۱۲ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اقتصادی تاثیرگذار است.

جدول ۵. همبستگی بین گویه‌ها و عامل‌های بعد از چرخش وریماکس دربعد اقتصادی

متغیرها	عوامل				
	۱	۲	۳	۴	۵
تأسیس صندوق ویژه حمایت از اراضی کشاورزی	۰/۸۵۶				
اعطای معافیت‌های مالیاتی به سرمایه‌گذاران بخش کشاورزی	۰/۸۳۳				
سرمایه‌گذاری در کشاورزی مدرن و صنایع تبدیلی	۰/۸۱۸				
ارائه تسهیلات کم‌بهره و یارانه‌های مستقیم به کشاورزان	۰/۸۰۵				
ایجاد تعاونی‌های کشاورزی	۰/۷۹۰				
وضع جریمه‌های سنگین نقدی برای متخلفان		۰/۸۸۲			
اختصاص درآمدهای مالیاتی به حمایت از کشاورزان		۰/۸۴۰			
اعمال مالیات‌های سنگین به‌صورت تصاعدی بر اراضی		۰/۸۳۶			

تأمین زیرساخت‌های کشاورزی متناسب با شرایط منطقه			۰/۸۳۸		
توسعه کشاورزی قراردادی با صنایع غذایی			۰/۷۹۶		
ایجاد بازارهای فروش مطمئن برای محصولات کشاورزی			۰/۷۸۰		
توسعه بیمه محصولات کشاورزی				۰/۸۱۶	
تضمین خرید محصولات با قیمت مناسب توسط دولت				۰/۷۰۴	
تنظیم و کنترل قیمت زمین‌ها بر اساس کاربری کشاورزی					۰/۸۵۲
اعمال سقف قیمتی برای معاملات زمین های کشاورزی					۰/۸۵۰
نظارت بر معاملات غیر رسمی زمین‌های کشاورزی					۰/۸۴۸

مأخذ: یافته‌های تحقیق

تحلیل عاملی اکتشافی راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی– فرهنگی

بر اساس نتایج جدول (۶)، بار عاملی گویه نخست در بُعد اجتماعی ـ فرهنگی برابر با ۰/۳۲۳ است که از حد قابل‌قبول پایین‌ترمی‌باشد. بار عاملی سایر گویه‌ها بیش از ۰/۵۳۹ است که نشان‌دهنده برخورداری آنها از بار عاملی قابل‌قبول است. همچنین، مقدار شاخصKMO برابر با ۰/۷۰۱ و مقدار بارتلت برابر با ۲۰۴۳/۵۹۷ با درجه آزادی ۱۳۶ و سطح معنی‌داری $p<0/001$ به دست آمد. این نتایج نشان می‌دهد که ماتریس همبستگی متغیرها برای انجام تحلیل عاملی اکتشافی مناسب است.

جدول ۶. راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی همراه با بار عاملی در بعد اجتماعی

ابعاد	گویه ها	بارعاملی
اجتماعی -فرهنگی	برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای کشاورزان و مالکان درباره پیامدهای تغییر کاربری	۰/۳۲۳
	گنجاندن مبانی حفاظت از اراضی کشاورزی در برنامه‌های درسی مدارس و دانشگاه‌ها.	۰/۸۰۸
	استفاده از رسانه‌های محلی و شبکه‌های اجتماعی برای اطلاع‌رسانی	۰/۷۹۹
	تولید فیلم‌های کوتاه و برنامه‌های رادیویی	۰/۸۷۶
	معرفی الگوهای موفق کشاورزی	۰/۸۷۶
	احیای آیین‌ها و مراسم محلی مرتبط با کشاورزی جهت تقویت حس تعلق به زمین	۰/۸۲۷
	تاکید بر ارزش‌های دینی و اخلاقی درباره حفاظت از زمین و کشاورزی.	۰/۸۳۳
	راه‌اندازی پویش‌های مردمی (مانند «زمین مادر ماست» یا «ایلام سبز»)	۰/۷۰۶
	تقویت نقش شوراهای روستایی و نهادهای محلی در فرهنگ‌سازی حفظ اراضی کشاورزی.	۰/۷۶۵
	تشکیل گروه‌های پایش مردمی برای گزارش تغییرات غیرمجاز کاربری اراضی.	۰/۷۶۰
	گفت‌وگوی بین کشاورزان و مسئولان برای حل مشکلات مربوط به حفظ کاربری اراضی.	۰/۷۵۷
	توسعه تعاونی‌های کشاورزی و تشکل‌های محلی برای افزایش همبستگی اجتماعی.	۰/۷۸۷
	ترویج انتقال دانش کشاورزی از نسل قدیم به جوانان برای حفظ کاربری اراضی.	۰/۷۶۰
	توجه به نقش زنان در کشاورزی و تشویق آنان به مشارکت در حفظ زمین‌های زراعی.	۰/۶۹۷
	استفاده از چهره‌های سرشناس و رهبران محلی برای تأثیرگذاری بر نگرش جامعه.	۰/۵۳۹
	برگزاری جشنواره‌ها و نمایشگاه‌ها با موضوع حفاظت از اراضی کشاورزی.	۰/۷۰۹
	معرفی کشاورزی پایدار به عنوان بخشی از هویت فرهنگی استان ایلام.	۰/۶۱۸

sig = ۰,۰۰۱	درجه آزادی: ۱۳۶	مقدار بارتلت: ۲۰۴۳,۵۹۷	KMO =۰,۷۰۱

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بر اساس نتایج تحلیل عاملی اکتشافی ارائه شده در جدول شماره (۷) و با استفاده از معیار کیسر، شش عامل با مقدار ویژه بزرگ‌تر از یک استخراج شد. این شش عامل، پیش از چرخش، در مجموع ۷۶/۶۴۷ درصد از واریانس کل را تبیین کردند. پس از اجرای چرخش وریماکس، عامل «مشارکت نهادهای محلی» با تبیین ۱۸/۵۶۹ درصد از واریانس، بیشترین سهم را داشت.

جدول ۷. عامل‌های استخراج شده قابل قبول از تحلیل عاملی راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی

عوامل	مقادیر ویژه اولیه			مجموع مجذورات بارهای عاملی استخراج شده			مجموع مجذورات بارهای عاملی چرخش یافته		
	جمع کل	درصد واریانس	واریانس تجمعی	جمع	درصد واریانس	واریانس تجمعی	جمع	درصد واریانس	واریانس تجمعی
۱	۳/۷۳۲	۲۳/۳۲۶	۲۳/۳۲۶	۳/۷۳۲	۲۳/۳۲۶	۲۳/۳۲۶	۲/۹۷۱	۱۸/۵۶۹	۱۸/۵۶۹
۲	۲/۲۳۰	۱۳/۹۳۶	۳۷/۲۶۲	۲/۲۳۰	۱۳/۹۳۶	۳۷/۲۶۲	۲/۲۸۵	۱۴/۲۸۲	۳۲/۸۵۱
۳	۱/۸۷۴	۱۱/۷۱۴	۴۸/۹۷۶	۱/۸۷۴	۱۱/۷۱۴	۴۸/۹۷۶	۱/۷۹۷	۱۱/۲۲۹	۴۴/۰۸۰
۴	۱/۸۱۲	۱۱/۳۲۳	۶۰/۲۹۹	۱/۸۱۲	۱۱/۳۲۳	۶۰/۲۹۹	۱/۷۸۸	۱۱/۱۷۲	۵۵/۲۵۲
۵	۱/۳۷۵	۸/۵۹۳	۶۸/۸۹۳	۱/۳۷۵	۸/۵۹۳	۶۸/۸۹۳	۱/۷۷۸	۱۱/۱۱۴	۶۶/۳۶۶
۶	۱/۲۴۱	۷/۷۵۴	۷۶/۶۴۷	۱/۲۴۱	۷/۷۵۴	۷۶/۶۴۷	۱/۶۴۵	۱۰/۲۸۰	۷۶/۶۴۷

مأخذ: یافته‌های تحقیق

با توجه به چرخش وریماکس مطابق جدول شماره (۸) برای متغیرها در بعد راهکارهای اجتماعی- فرهنگی می‌توان عوامل زیر را بیان کرد:

عامل اول: مشارکت و نهادهای محلی: نهادهای محلی مانند شوراهای روستایی، دهیاری‌ها و گروه‌های مردمی نقش کلیدی در نظارت اجتماعی و اعمال کنترل غیررسمی بر تغییر کاربری اراضی دارند. با تقویت مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌های محلی، فرآیند شناسایی و گزارش تخلفات سریع‌تر و مؤثرتر انجام می‌شود. راه‌اندازی پویش‌های مردمی و ترویج ارزش‌های دینی و اخلاقی در حفظ زمین، حس مسئولیت اجتماعی را افزایش می‌دهد و از بی‌تفاوتی نسبت به تغییر کاربری غیرقانونی جلوگیری می‌کند. این عامل با تقویت سرمایه اجتماعی، نوعی نظارت همگانی ایجاد می‌کند که مانع از گسترش ساخت‌وساز غیرمجاز می‌شود. این عامل با ۱۸/۵۶۹ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی و فرهنگی تاثیرگذار است

عامل دوم: سازمان‌دهی اجتماعی و تعاملات محلی: تشکل‌های کشاورزی، تعاونی‌ها و گفت‌وگوهای سازنده میان کشاورزان و مسئولان، بستر ایجاد اعتماد متقابل و درک مشترک از اهمیت حفظ زمین‌های زراعی را به دنبال دارد. در این زمینه وقتی که ارتباط میان ذی‌نفعان محلی و نهادهای رسمی تقویت شود، کشاورزان احساس می‌کنند صدای آن‌ها شنیده می‌شود و کمتر تمایل به فروش یا تغییر کاربری زمین خواهند داشت. همچنین انتقال تجربیات و دانش کشاورزی

از نسل‌های قدیمی به نسل جوان موجب تداوم نگرش حفظ زمین و تقویت پایداری اجتماعی در بخش کشاورزی می‌شود. این عامل با ۱۴/۲۸۲ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی و فرهنگی تاثیرگذار است

عامل سوم: تأثیرگذاری فرهنگی و اجتماعی: فرهنگ‌سازی از طریق چهره‌های شناخته‌شده و برگزاری جشنواره‌های کشاورزی، به شکل‌گیری نگرش مثبت نسبت به زمین و تولید ملی منجر می‌شود. این عامل با تقویت هویت فرهنگی کشاورزی، انگیزه اقتصادی برای تغییر کاربری را کاهش می‌دهد. نقش زنان در انتقال ارزش‌های خانوادگی و اجتماعی مرتبط با زمین نیز در این میان بسیار مهم است، زیرا آنان معمولاً پاسداران فرهنگ بومی و اخلاق تولید هستند. چنین فعالیت‌هایی باعث می‌شود جامعه‌های مرتبط با فعالیت کشاورزی، زمین را نه صرفاً به‌عنوان دارایی اقتصادی بلکه به‌عنوان بخش مهمی از فرهنگ و زندگی خود ببینند. این عامل با ۱۱/۲۲۹ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی و فرهنگی تاثیرگذار است

عامل چهارم: آموزش و آگاهی‌رسانی رسمی: آموزش رسمی و غیررسمی یکی از مهم‌ترین ابزارهای پایدار برای پیشگیری از تغییر کاربری غیرمجاز در اراضی کشاورزی است. گنجاندن مباحث حفاظت از اراضی در مدارس و دانشگاه‌ها موجب می‌شود نسل جدید از پیامدهای زیست‌محیطی و اقتصادی تغییر کاربری آگاه شوند. از سوی دیگر، رسانه‌های محلی و شبکه‌های اجتماعی با اطلاع‌رسانی گسترده درباره قوانین، جرایم و خسارات ناشی از ساخت‌وساز غیرمجاز، رفتار آگاهانه‌تری را در جامعه ترویج دهند و در نتیجه چنین فرایندی، افزایش درک عمومی و کاهش تصمیمات هیجانی یا غیرقانونی در خصوص زمین‌های کشاورزی را به دنبال دارد. این عامل با ۱۱/۱۷۲ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی و فرهنگی تاثیرگذار است

عامل پنجم: رسانه و تبلیغات محیطی: رسانه‌ها با بازنمایی پیامدهای منفی تغییر کاربری اراضی، نقش مؤثری در شکل‌دهی به افکار عمومی دارند. تولید فیلم‌های کوتاه، گزارش‌های میدانی و برنامه‌های رادیویی می‌تواند هشدارهای بصری و عاطفی قدرتمندی ایجاد کند که مخاطبان را نسبت به ارزش زمین حساس‌تر نماید. این ابزارها، آگاهی را به زبان ساده و قابل درک به عموم مردم منتقل کرده و نوعی بازدارندگی روانی در برابر اقدامات غیرمجاز ایجاد می‌کنند. در واقع رسانه‌ها می‌توانند با ترویج الگوهای مثبت و بازنمایی مجازات‌های قانونی، در جهت کاهش تخلفات نقش پیشگیرانه داشته باشند. این عامل با ۱۱/۱۱۴ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی و فرهنگی تاثیرگذار است

عامل ششم: هویت فرهنگی و تعلق به زمین: احیای آیین‌ها و مراسم بومی مرتبط با کشاورزی، مانند جشن‌های برداشت محصول یا جشن زرد آلو در دهستان میشخاص، باعث تقویت حس تعلق و وابستگی مردم به زمین می‌شود. وقتی زمین بخشی از هویت فردی و جمعی تلقی گردد، تمایل به تغییر کاربری آن کاهش می‌یابد و حتی در این برنامه‌ها معرفی الگوهای موفق کشاورزی و کشاورزی پایدار نیز الگوهای رفتاری مثبتی ایجاد می‌کند که به جای رهاسازی زمین، حفظ و بهبود بهره‌وری آن را تشویق می‌کند. در واقع، این عامل باعث درونی شدن ارزش زمین به‌عنوان میراث فرهنگی و زیست‌محیطی در ذهن جامعه می‌شود، که به طور طبیعی از بروز ساخت‌وساز غیرمجاز جلوگیری می‌کند. این عامل با ۱۰/۲۸۰ درصد در زمینه راهکارهای جلوگیری از ساخت و ساز غیر مجاز در اراضی کشاورزی در بعد اجتماعی و فرهنگی تاثیرگذار است.

جدول ۸. همبستگی بین گویه‌ها و عامل‌های بعد از چرخش وریماکس دربعد اجتماعی- فرهنگی

متغیرها	عوامل					
	۱	۲	۳	۴	۵	۶
نقش شوراهای روستایی و نهادهای محلی	۰/۸۶۰					
راه‌اندازی پویش‌های مردمی	۰/۸۵۰					
تشکیل گروه‌های پایش مردمی	۰/۸۳۷					
تاکید بر ارزش‌های دینی و اخلاقی	۰/۸۳۳					
توسعه تعاونی‌های کشاورزی و تشکل‌های محلی		۰/۸۵۳				
گفت‌وگوی بین کشاورزان و مسئولان برای حل مشکلات		۰/۸۵۳				
ترویج انتقال دانش کشاورزی		۰/۸۳۶				
استفاده از چهره‌های سرشناس و رهبران محلی			۰/۸۴۲			
برگزاری جشنواره‌ها و نمایشگاه‌ها			۰/۷۴۴			
توجه به نقش زنان در کشاورزی			۰/۷۰۳			
تدوین برنامه‌های درسی متناسب در مدارس و دانشگاه‌ها.				۰/۹۱۵		
استفاده از رسانه‌های محلی و شبکه‌های اجتماعی برای اطلاع‌رسانی				۰/۹۱۳		
تولید فیلم‌های کوتاه و برنامه‌های رادیویی					۰/۹۳۱	
استفاده از رسانه‌های محلی و شبکه‌های اجتماعی برای اطلاع‌رسانی					۰/۹۱۲	
احیای آیین‌ها و مراسم محلی جهت تقویت حس تعلق به زمین						۰/۸۹۶
معرفی الگوهای موفق کشاورزی						۰/۸۸۶

مأخذ: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

یافته‌های این پژوهش نشان داد که از دیدگاه بهره‌برداران، راهکارهای اقتصادی نقش تعیین‌کننده‌تری نسبت به راهکارهای اجتماعی-فرهنگی در جلوگیری از تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی در استان ایلام دارند. این یافته با تحقیق نیلسون و یوهانسون (Nilsson & Johansson., 2013) همخوانی دارد. بر این اساس، زمانی که بازده اقتصادی کاربری غیرکشاورزی (مانند مسکونی یا تجاری) به طور چشمگیری از بازده کشاورزی پیشی می‌گیرد، انگیزه اصلی برای تغییر کاربری شکل می‌گیرد. در استان ایلام، اختلاف فاحش قیمت زمین کشاورزی با زمین مسکونی - به‌ویژه در حاشیه شهر ایلام - این شکاف اقتصادی را تشدید کرده است. بنابراین، راهکارهایی مانند «تأمین زیرساخت‌های کشاورزی»، «توسعه بیمه محصولات کشاورزی»، «تضمین خرید محصولات با قیمت مناسب» و «کنترل بازار زمین» می‌تواند با افزایش سوددهی و کاهش ریسک فعالیت کشاورزی، توازن اقتصادی را به نفع حفظ کاربری اراضی تغییر دهد. این نتیجه‌گیری با یافته‌های رزم‌آور و سواری (Razmavar & Savari, 2023) در شهرستان دشتستان همسو است.

در بین عوامل اقتصادی استخراج شده، عامل «حمایت‌های مالی و اعتباری» با ۲۱/۶ درصد بیشترین نقش را ایفا کرد. این یافته نشان می‌دهد که کشاورزان استان ایلام به دنبال امنیت اقتصادی و حمایت‌های بلندمدت هستند. ارائه وام‌های کم‌بهره، یارانه‌های مستقیم، اعطای معافیت‌های مالیاتی و ایجاد صندوق‌های حمایتی می‌تواند انگیزه فروش زمین را به طور قابل توجهی کاهش دهد. از منظر نظریه فشار- وضعیت-پاسخ (OECD.,2018)، فشار اقتصادی ناشی از

ناپایداری درآمد کشاورزی، پاسخی به نام «فروش زمین و تغییر کاربری» را برمی‌انگیزد. حمایت‌های مالی و اعتباری می‌تواند به عنوان پاسخی مؤثر از سوی دولت، این فشار را کاهش داده و از تغییر کاربری جلوگیری کند. همچنین عامل «سیاست‌های مالیاتی و جریمه‌ای» با ۱۳/۹ درصد در رتبه دوم قرار گرفت که نشان‌دهنده تأثیر بازدارندگی جریمه‌های سنگین و مالیات‌های تصاعدی بر تغییر کاربری غیرمجاز است. این یافته با نتایج پژوهش کیانی و همکاران (Kiani et al., 2023) مبنی بر ناکارآمدی صرف رویکردهای کیفری سرکوبگرانه و لزوم تلفیق با مشوق‌های اقتصادی همخوانی دارد. در واقع، جریمه‌های سنگین به تنهایی کافی نیستند، بلکه باید با سیاست‌های تشویقی همراه شوند تا هزینه–فایده تغییر کاربری برای مالک زمین به نفع حفظ کاربری کشاورزی تغییر کند.

عامل سوم اقتصادی یعنی «بهبود زیرساخت‌ها و بازار» با ۱۲/۶ درصد در رتبه سوم قرار گرفت. این یافته با نظریه نوسازی (Rostow., 1960) قابل تبیین است. نظریه نوسازی بر این باور است که توسعه زیرساخت‌ها (راه‌ها، شبکه‌های آبیاری، بازارهای مدرن) می‌تواند جوامع سنتی را به سمت توسعه پایدار هدایت کند. در استان ایلام، ایجاد راه‌های دسترسی مناسب، سردخانه‌ها، مراکز جمع‌آوری و فروش محصولات و توسعه کشاورزی قراردادی با صنایع غذایی می‌تواند بهره‌وری و درآمد کشاورزان را افزایش داده و انگیزه فروش زمین را کاهش دهد. با این حال، باید توجه داشت که نوسازی بدون مشارکت مردم و بدون توجه به ویژگی‌های بومی می‌تواند به تغییرات فرهنگی و اجتماعی ناخواسته منجر شود.

در بعد اجتماعی–فرهنگی، عامل «مشارکت و نهادهای محلی» با ۱۸/۶ درصد بیشترین تأثیر را داشت. این یافته با نظریه عدالت فضایی (Soja., 2010) قابل تبیین است. عدالت فضایی بر توزیع عادلانه منابع، خدمات و فرصت‌ها و همچنین مشارکت ذی‌نفعان محلی در فرآیند تصمیم‌گیری تأکید دارد. زمانی که نهادهای محلی مانند شوراهای روستایی، دهیاری‌ها و گروه‌های پایش مردمی در فرآیند نظارت و تصمیم‌گیری مشارکت داده شوند و مردم احساس کنند صدایشان شنیده می‌شود، نظارت اجتماعی افزایش یافته و انگیزه تغییر کاربری غیرمجاز کاهش می‌یابد. همچنین عامل «سازمان‌دهی اجتماعی و تعاملات محلی» ۱۴/۳ درصد در رتبه دوم قرار گرفت که نشان‌دهنده اهمیت تعاونی‌های کشاورزی، تشکل‌های محلی و گفت‌وگوهای سازنده بین کشاورزان و مسئولان است. این یافته با نظریه فشار–پاسخ نیز همخوانی دارد، چرا که تعاملات محلی می‌تواند به عنوان پاسخی اجتماعی و سازمان‌یافته در برابر فشارهای اقتصادی عمل کند. وقتی کشاورزان در قالب تعاونی‌ها سازماندهی شوند، قدرت چانه‌زنی بیشتری پیدا کرده و می‌توانند از حقوق خود در برابر دلالان و سوداگران زمین دفاع کنند.

عامل سوم اجتماعی–فرهنگی یعنی «تأثیرگذاری فرهنگی و اجتماعی» با ۱۱/۲ درصد در رتبه سوم قرار گرفت. استفاده از چهره‌های سرشناس، رهبران محلی و برگزاری جشنواره‌های کشاورزی می‌تواند به شکل‌گیری نگرش مثبت نسبت به زمین و تولید ملی منجر شود. این یافته با نظریه عدالت فضایی نیز مرتبط است، چرا که توزیع عادلانه نمادهای فرهنگی و توجه به هویت محلی می‌تواند حس تعلق به مکان را تقویت کرده و از مهاجرت و فروش زمین جلوگیری کند. عامل چهارم یعنی «آموزش و آگاهی‌رسانی رسمی» با ۱۱/۲ درصد (با اختلاف ناچیز) در رتبه چهارم قرار گرفت. گنجاندن مباحث حفاظت از اراضی در مدارس و دانشگاه‌ها و استفاده از رسانه‌های محلی برای اطلاع‌رسانی، هرچند تأثیر بلندمدتی دارند، اما در کوتاه‌مدت از دیدگاه پاسخگویان اولویت کمتری داشته‌اند. عامل پنجم یعنی «رسانه و تبلیغات محیطی» با

۱۱/۱ درصد و عامل ششم یعنی «هویت فرهنگی و تعلق به زمین» با ۱۰/۳ درصد در رتبه‌های بعدی قرار گرفتند. احیای آیین‌ها و مراسم بومی مرتبط با کشاورزی (مانند جشن برداشت زردآلو در دهستان میشخاص) و معرفی الگوهای موفق کشاورزی می‌تواند حس تعلق به زمین را تقویت کند، اما این راهکارها نیازمند زمان بیشتری برای تأثیرگذاری هستند.
یافته‌های مربوط به داده‌های جمعیت‌شناختی نشان داد که با افزایش سن، اهمیت راهکارهای اقتصادی بیشتر می‌شود. این امر می‌تواند به دلیل تجربه بیشتر کشاورزان مسن‌تر از نوسانات بازار، خشکسالی‌های مکرر و ناپایداری درآمد کشاورزی باشد. همچنین کشاورزان (نسبت به مشاغل دولتی و آزاد) اهمیت بیشتری برای راهکارهای اقتصادی قائل بودند که نشان‌دهنده درک مستقیم آنها از چالش‌های معیشتی و وابستگی بیشتر آنان به درآمد حاصل از زمین است. تفاوت معناداری بین مردان و زنان در اولویت‌بندی راهکارها مشاهده نشد. همچنین ساکنان روستایی (نسبت به ساکنان شهری) اهمیت بیشتری برای راهکارهای اجتماعی–فرهنگی قائل بودند که نشان‌دهنده نقش پررنگ‌تر نهادهای محلی و فرهنگ بومی در روستاها نسبت به شهرها است.
مقایسه یافته‌های این پژوهش با مطالعات پیشین نشان می‌دهد که در استان‌های مختلف ایران، اولویت‌بندی راهکارها متفاوت است. به عنوان مثال، در مطالعه فعال‌جلالی و همکاران (Fa'al Jalali et al., 2021) در شهرستان بینالود، مهم‌ترین راهبرد «اجرای برنامه‌های نظارتی دولتی» گزارش شده بود، در حالی که در استان ایلام، راهکارهای اقتصادی در اولویت اول قرار دارند. این تفاوت می‌تواند ناشی از تفاوت در سطح توسعه‌یافتگی، میزان سودآوری کشاورزی و شدت سوداگری زمین در هر منطقه باشد. در مطالعه قاسمی و همکاران (Ghasemi et al., 2021) در استان آذربایجان شرقی، «تفاوت زیاد قیمت زمین کشاورزی با قیمت انواع کاربری‌های دیگر» به عنوان مهم‌ترین عامل علی تغییر کاربری شناسایی شد که با یافته‌های پژوهش حاضر (اهمیت بالای عامل «کنترل بازار زمین» با ۹/۵ درصد همسو است. همچنین در مطالعه کیانی و همکاران (Kiani et al., 2023) بر لزوم تلفیق پیشگیری کیفری با پیشگیری وضعی و اجتماعی تأکید شده بود که با یافته‌های این پژوهش (ضرورت رویکرد تلفیقی اقتصادی–اجتماعی) همخوانی دارد.
پدیده تغییر کاربری غیرمجاز اراضی کشاورزی در استان ایلام، به عنوان استانی با کمترین سهم اراضی کشاورزی در کشور، پدیده‌ای چندبعدی، پیچیده و ریشه‌دار به ویژه در عوامل اقتصادی و اجتماعی است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که راهکارهای اقتصادی با میانگین ۳/۶۰ بیشترین اهمیت را دارند. در این میان، با توجه به عامل کیسر، عامل حمایت‌های مالی و اعتباری با ۲۱/۶ درصد و عامل سیاست‌های مالیاتی و جریمه‌ای با ۱۳/۹ درصد مهم‌ترین زیرعامل‌ها هستند. این یافته تأکید می‌کند که افزایش سودآوری کشاورزی از طریق وام‌های کم‌بهره، یارانه‌های مستقیم، معافیت‌های مالیاتی و از سوی دیگر، افزایش هزینه تغییر کاربری از طریق جریمه‌های سنگین و مالیات‌های تصاعدی، دو رکن اساسی در مهار این پدیده هستند.
همچنین راهکارهای اجتماعی–فرهنگی با میانگین ۳/۱۷ در اولویت بعدی قرار دارند که با توجه به عامل کیسر، عامل مشارکت نهادهای محلی با ۱۸/۶ درصد و عامل سازمان‌دهی اجتماعی و تعاملات محلی با ۱۴/۳ درصد مهم‌ترین زیرعامل‌ها هستند. این یافته نشان می‌دهد که تقویت شوراهای روستایی، دهیاری‌ها، تعاونی‌های کشاورزی و ایجاد گروه‌های پایش مردمی، همراه با گفت‌وگوهای سازنده بین کشاورزان و مسئولان، می‌تواند نظارت اجتماعی را افزایش داده و از تغییر کاربری غیرمجاز جلوگیری کند.

در مجموع، می‌توان گفت که هر چند از دیدگاه بهره‌برداران، عوامل اقتصادی نقشی محوری و تعیین‌کننده دارند، اما غفلت از ابعاد اجتماعی–فرهنگی، اثربخشی هرگونه اقدام را با شکست مواجه خواهد کرد و هیچ راهکار واحدی به تنهایی قادر به حل این معضل نیست و موفقیت در مهار این پدیده، مستلزم رویکردی تلفیقی، یکپارچه و چندسطحی است که در آن راهکارهای اقتصادی (تسهیلات کم‌بهره، یارانه‌های مستقیم، توسعه بیمه، تضمین خرید، کنترل بازار زمین، جریمه و مالیات‌های تصاعدی) با راهکارهای اجتماعی–فرهنگی (آموزش و آگاهی‌رسانی، تقویت نهادهای محلی، مشارکت مردمی، استفاده از رسانه‌ها، احیای آیین‌های بومی، تقویت تعاونی‌ها و تشکل‌های محلی) همراه شود. همچنین، هماهنگی و عزم جدی تمامی نهادهای متولی (جهاد کشاورزی، امور اراضی، دهیاری‌ها، شوراهای روستایی، نیروی انتظامی و قوه قضائیه) و جلب مشارکت فعال جامعه محلی و کشاورزان، پیش‌شرط اساسی برای موفقیت هرگونه راهکار پیشگیرانه است.

منابع

1. Afrakhteh, H., & Rahimi Pour Sheikhani Nejad, M.A. (2020). Land use change in East Guilan and its consequences. *Journal of Sustainable Rural Development*, *4*(2), 135-148. (in Persian) https://doi.org/10.32598/JSRD.4.2.3
2. Ali Hosseini, Y., & Chaharsoughi Amin, H. (2018). Economic factors affecting land use change in Ilam Province. In *The 9th National Conference on Sustainable Agriculture and Natural Resources*. Tehran, Iran. (in Persian) https://civilica.com/doc/822602
3. Alijani, Z., Hosseinali, F., & Biswas, A. (2020). Spatio-temporal evolution of agricultural land use change drivers: A case study from Chalous region, Iran. Journal of Environmental Management, 262, Article 110326. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110326
4. AliKhah Asl, M., NASERI, D. & DOSHVARPASAND, M. (2019). Land Capability Assessment for Development of Agricultural and Range Activities in Rural Areas of Sari-Qamish Watershed, Ardabil Province of Iran. *Village and Development*, *21*(4), 89-111. https://doi.org/10.30490/rvt.2019.85220
5. Amini, S., Rahmani, B., & Majidi Khameneh, B. (2017). Economic consequences of land use changes in peri-urban rural areas (Case study: Ji district villages in Isfahan). *Space Economics and Rural Development*, 6(20), 17-40. (in Persian) https://doi.org/10.18869/acadpub.serd.6.20.17
6. Baniasadi, M. & Shafee' Moradi, P. (2026). Analysis of the Relationship between Human Development and Good Governance with Social Sustainability in Iran's Agricultural Sector. (e132470). *Village and Development*, 29(2), e132470 https://doi.org/10.30490/rvt.2026.367608.1733
7. Barati, A. A., Asadi, A., Kalantari, K. & Azadi, H. (2016). Design of Structural Equation and Integrated Causes and Effects Model of Agricultural Land Use Change in Iran According to the Experts' View of Agricultural Land Organization. *Iranian Agricultural Extension and Education Journal*, *12*(1), 21-37. (in Persian) 20.1001.1.20081758.1395.12.1.2.3
8. Englund, O., Börjesson, P., Berndes, G., Scarlat, N., Dallemand, J.-F., Grizzetti, B., Dimitriou, I., Mola-Yudego, B., & Fahl, F. (2020). Beneficial land use change: Strategic expansion of new biomass plantations can reduce environmental impacts from EU

agriculture. Global Environmental Change, 60, 101990. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2019.101990
9. Fa'al Jalali, A., Ghasemi, M., & Minaei, M. (2021). Executive strategies to reduce agricultural land use change (Case study: Binaloud County). *Human Settlements Planning Studies*, 16(1), 155-174. (in Persian). 20.1001.1.25385968.1400.16.1.11.4
10. FAO. (2011). *FAOSTAT*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
11. FAO. (2012). *FAO statistical yearbook 2012*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
12. Gao, J., Li, F., Gao, H., Zhou, C., & Zhang, X. (2017). The impact of land-use change on water-related ecosystem services: a study of the Guishui River Basin, Beijing, China. *Journal of Cleaner Production, 163,* S148-S155. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.01.049
13. Gerland, P., Raftery, A. E., Ševčíková, H., Li, N., Gu, D., Spoorenberg, T., Alkema, L., Fosdick, B. K., Chunn, J., Lalic, N., Bay, G., Buettner, T., Heilig, G. K., & Wilmoth, J. (2014). World population stabilization unlikely this century. *Science*, 346(6206), 234-237. https://doi.org/10.1126/science.1257469
14. Ghasemi, N., Raheli, H., Kouhestani, H.R., & Kazemiyeh, F. (2021). Analysis of unauthorized agricultural land use change in East Azerbaijan Province using grounded theory. *Sustainable Agricultural Knowledge and Production*, *31*(2), 317-338. (in Persian) doi: 10.22034/saps.2021.13113
15. Ghasemnejad, A., Khoshbakht, K., Mahmoudi, H., & Sayahnia, R. (2025). Understanding the socioeconomic and environmental drivers of agricultural land conversion in Babol County, Northern Iran: Implications for sustainable land use policies. Land Use Policy, 157, 107651. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2025.107651
16. Hertel, T. W., West, T. A., Börner, J., & Villoria, N. B. (2019). A review of global-local-global linkages in economic land-use/cover change models. *Environmental Research Letters*, *14*(5), 053003. https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab0d33
17. Iran Land Affairs Organization. (2022). Specialized land statistics of the country. Tehran, Iran: Iran Land Affairs Organization. (in Persian)
18. Jahanifar, K., Amirnejad, H., Mojaverian, S. M., & Azadi, H. (2020). Land use change drivers in the Hyrcanian Vegetation Area: Dynamic simultaneous equations system with panel data approach. Land Use Policy, 99, Article 104954. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104954
19. Jiang, L., & O'Neill, B. C. (2017). Global urbanization projections for the Shared Socioeconomic Pathways. *Global Environmental Change*, *42*, 193-199. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.03.008
20. Kiani, E., Esmaeili, M., & Hajitabar Firoozjaei, H. (2023). Prevention of the crime of unauthorized change of agricultural land use. *Legal Research Quarterly*, *26*(101), 387-412. (in Persian) https://doi.org/10.48308/jlr.2022.224116.2016
21. King, R., Benton, T., Froggatt, A., Harwatt, H., Quiggin, D., & Wellesley, L. (2023). The emerging global crisis of land use. *How rising competition for land threatens international and environmental stability, and how the risks can be mitigated, Report. Royal Institute of International Affairs*. https://doi.org/10.55317/9781784135430

22. Mohammad Sharifi, M., Hayati, B., Pishbahar, E., & Dashti, G. (2020). Factors affecting agricultural land use change in Dezful County. *Agricultural Economics Research*, 12(1), 25-44. (in Persian) https://dorl.net/dor/20.1001.1.20086407.1399.12.45.2.2
23. Nilsson, P., & Johansson, S. (2013). Location determinants of agricultural land prices. Review of Regional Research, 33, 1–21. https://doi.org/10.1007/s10037-012-0071-4
24. Nordberg, K. (2020). Spatial justice and local capability in rural areas. Journal of Rural Studies, 78, 47–58. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.008
25. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2018). For Good Measure: Advancing Research on Well-being Metrics Beyond GDP. OECD Publishing.
26. Ramezani, S., Nastaran, M., Nooraie, H., & Otsuki, K. (2023). The role of the institutional environment in land use planning in Iran: A conceptual framework. *Land Use Policy*, *135*, 106942. (in Persian) https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106942
27. Razmavar, F., & Savari, M. (2023). Analysis of factors affecting agricultural land use change from the perspective of agricultural center experts in Dashtestan County. *Rural Research*, 14(1), 56-77. (in Persian) https://doi.org/10.22059/jrur.2022.331681.1686
28. Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge University Press.
29. Sadeghloo, T., & Erfani, Z. (2021). Analysis of factors of land use change in rural areas using grounded theory approach (Case study: villages of Shandiz district). *Geographical Space, 21*(73), 35–53. (in Persian) https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735322.1400.21.73.3.5
30. Soja, E. W. (2010). *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press.
31. Song, X. P., Hansen, M. C., Stehman, S. V., Potapov, P. V., Tyukavina, A., Vermote, E. F., & Townshend, J. R. (2018). Global land change from 1982 to 2016. *Nature*, 560(7720), 639-643. https://doi.org/10.1038/s41586-018-0411-9
32. Tahmasebi, T., Karami, E., & Keshavarz, M. (2020). Agricultural land use change under climate variability and change: Drivers and impacts. Journal of Arid Environments, 180, Article 104202. https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2020.104202
33. Talukdar, S., Singha, P., Mahato, S., Shahfahad, Pal, S., Liou, Y. A., & Rahman, A. (2020). Land-Use Land-Cover Classification by Machine Learning Classifiers for Satellite Observations—A Review. Remote Sensing, 12, 1135. https://doi.org/10.3390/rs12071135
34. Teklay, A., Dile, Y. T., Asfaw, D. H., Bayabil, H. K., & Sisay, K. (2021). Impacts of climate and land use change on hydrological response in Gumara Watershed, Ethiopia. *Ecohydrology & Hydrobiology*, 21(2), 315-332. https://doi.org/10.1016/j.ecohyd.2020.12.001
35. Tu, H., & Chen, H. (2020). From deforestation to afforestation: Effect of slopeland use policies on land use/cover change in Taiwan region. *Land Use Policy*, 99, 105038. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.105038
36. Yazdanpanah, M., Mousavi, M., Sharifi, Z., Lamm, A., Löhr, K., & Sieber, S. (2025). Agricultural land use change in fertile areas (basic agriculture) in Southwestern Iran: Lessons learned from a qualitative study. Environment, Development and Sustainability. https://doi.org/10.1007/s10668-025-06800-5
37. Zhu, G., Qiu, D., Zhang, Z., Sang, L., Liu, Y., Wang, L., Zhao, K., Ma, H., Xu, Y., & Wan, Q. (2020). Land-use changes lead to a decrease in carbon storage in arid region, China. Ecological Indicators, 127, 107770. https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107770